

ԿԱՐԾԻՔ

ՀԵՆՐԻԿ ԱԼԲԵՐՏԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ, ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿՆ ՈՒ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 387-630-ԱԿԱՆ ԹԹ.» ՎԵՐՏԱՌՈՒԹՅԱՄԲ Է.00.01
«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՄԲ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԹԵԿՆԱԾՈՒԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՀԱՅՅՄԱՆ ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Միջնադարյան Հայաստանի պատմությանը և պատմական աշխարհագրությանը նվիրված գիտական հետազոտությունները ներկայումս խիստ պահանջված են: Խնդիրն այն է, որ մասնագետների սակավությանը զուգահեռ պակասում են նաև գիտական և ընթերցասեր հանրության համար հետաքրքրություն ներկայացնող՝ հայոց պատմության միջնադարին վերաբերող թեմաների հետազոտությունները: Խնդիրն առավել սրված է այն իրողության հաշվառմամբ, որ մեր հարևանները վաղուց ի վեր իրականացնում են բառի բուն իմաստով պատմահեռություն՝ երբեմն-երբեմն թիրախավորելով հայոց պատմության հենց միջնադարյան շրջանը:

IV-VII դդ. Հայաստանի պատմության և պատմական աշխարհագրության հիմնահարցերը նախկինում եղել են բազմաթիվ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում, սակայն մինչև օրս էլ բաց կամ նորովի ուսումնասիրության կարոտ են մնում բազմաթիվ դրվագներ, որոնցից են, մասնավորապես, երկրի վարչական կառուցվածքի, իրավական կարգավիճակի և նախարարական համակարգի հիմնահարցերը:

Ասվածի համատեքստում արժևորվում է Հենրիկ Ալբերտի Խաչատրյանի «Հայաստանի վարչական կառուցվածքը, իրավական կարգավիճակն ու նախարարական համակարգը 387-630-ական թթ.» թեմայով ատենախոսությունը, որտեղ քննության են առնված նշված, ինչպես նաև այլ՝ ուսումնասիրության կարոտ հիմնահարցեր:

Հենրիկ Ալբերտի Խաչատրյանի «Հայաստանի վարչական կառուցվածքը, իրավական կարգավիճակն ու նախարարական համակարգը 387-630-ական թթ.» խորագրով ատենախոսության նպատակը IV դ. վերջից մինչև VII դ ռաջին կեսը Հայաստանում տիրող վարչաքաղաքական համակարգի քննությունն է:

Մասնավորաբար, ատենախոսի ուշադրության կենտրոնում են եղել Մեծ Հայքի թագավորության 387 թ. բաժանումից հետո տիրող իրադրությունը և Արևելահայկական թագավորության վարչական կարգավիճակը, թագավորության կորստից հետո Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան հատվածների վարչական կարգավիճակը, նախարարական համակարգի էությունն ու հողատիրության ձևերը և Մարզպանական Հայաստանի սահմանները:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երկու գլխից, որոնցից առաջինը կազմված է երկու, իսկ երկրորդը՝ երեք ենթագլխից, եզրակացություններից և օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկից: Ատենախոսության ծավալը 148 էջ է: Ատենախոսությանը կից հեղինակը ներկայացրել է խիստ կարևոր հավելված՝ «Մարզպանական Հայաստանը 428-451 թթ.» վերնագրով քարտեզ, որտեղ փորձ է կատարվել ճշգրտելու Մարզպանական Հայաստանի նախարարական տիրույթների սահմանները:

Ատենախոսության առաջին գլուխը կրում է «Հայաստանի վարչական կառուցվածքն ու իրավական կարգավիճակը (387-630-ական թթ.)» վերնագիրը: Այս գլխում ատենախոսի թիրախում են եղել հատկապես Մեծ Հայքի թագավորության 387 թ. բաժանումից հետո երկրի արևելյան և արևմտյան հատվածների վարչական կառուցվածքի և իրավական կարգավիճակի հարցերի քննությունը:

Երկրորդ գլխում [«Հայաստանի նախարարական համակարգը (387-630-ական թթ.)»] ատենախոսը քննության է առել խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում նախարարական համակարգի էությունը, նախարարների հողատիրական իրավունքներն ու տիրույթների սահմանները, ինչպես նաև անդրադարձ կատարել Մարզպանական Հայաստանի կառավարման համակարգին:

Ատենախոսությունը աչքի է ընկնում կուռ կառուցվածքով և հեղինակի հետևողական աշխատանքով, իսկ եզրակացությունները բխում են հեղինակային վերլուծությունից, հիմնավորված են և ընդունելի:

Ատենախոսության աղբյուրային և հետազոտական հենքը բավարար է լիարժեք և արդյունավետ գիտական ուսումնասիրություն իրականացնելու համար: Ատենախոսն ըստ անհրաժեշտության անդրադարձել է տարբեր հետազոտողների տեսակետներին,

քննարկել դրանք՝ այլոց կարծիքներն ու դրույթները օժտելով բոլոր անհրաժեշտ հղումներով:

Ատենախոսության մեջ Հ. Խաչատրյանի կատարած քննությունն ու արտահայտած կարծիքները հնարավորինս հիմնավոր են, օբյեկտիվ: Ատենախոսը հանդես է բերել աղբյուրային և վերլուծական գրականության հետ աշխատելու հմտություններ, հետազոտական աշխատանք կատարելու ընդունակություններ, գիտական խնդիրներ սահմանելու և դրանք հետևողականորեն լուծելու կարողություններ, որի արդյունքում մասնագիտական խորհրդի դատին է հանձնվում արդյունավետ, կայացած ու կարևոր գիտական աշխատություն:

Հ. Խաչատրյանի ատենախոսության վերաբերյալ իմ լիովին դրական կարծիքին գուցահեռ ստորև ներկայացնում եմ նաև մի քանի դիտողություններ:

1. Հեղինակը ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակ է սահմանել 387 թվականից, երբ տեղի ունեցավ Մեծ Հայքի բաժանումը, մինչև 630-ական թթ., երբ, ըստ նրա՝ Հայկական մարզպանությունում թուլացավ և վերացավ Սասանյան Իրանի տիրապետությունը (էջ 6): Կարելի էր «630-ական թթ.» ընդհանրական ձևակերպման փոխարեն արձանագրել 640 թվականը, երբ, արաբ զորավար Բյադ իբն Ղանմի գորքի՝ Հայաստան ներխուժմամբ վերջնականապես ի չիք դարձավ արդեն մի քանի տարի անգո պարսկական տիրապետությունը Հայաստանում: Ի դեպ, հայտնի է, որ ժամանակին Է. Դանիելյանը կասկածի էր ենթարկել Մեծ Հայքի բաժանման տարեթիվը՝ հնարավոր համարելով 385 թվականը (Դանիելյան, Է., Հայաստանի բաժանման տարեթիվը՝ 387 թե՞ 385, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, N 1, էջ 203-214): Հեղինակն այդ տեսակետին չի անդրադարձել, թեև այն կարող էր նպաստել ատենախոսության ժամանակային սահմանների հստակեցմանը:
2. Վիճելի է էջ 22-ում ատենախոսի հայտնած այն տեսակետը, թե Սասանյան Իրանին ենթակա դարձած «... երկրում (իմա՝ Արևելահայկական թագավորություն-Ա.Ե.) թագավորի, ինչպես նաև համապատասխան կառավարման համակարգի առկայության պայմաններում մարզպանը դեռևս չէր

կարող օժտված լինել բարձրագույն իշխանությամբ»: Խնդիրն այն է, որ Մասանյաններին ենթակա դարձած թագավորությունում նույն այդ Մասանյանների նշանակած պաշտոնյան՝ մարզպանը, որպես գերակա պետության ներկայացուցիչ ենթակա երկրում, ակնհայտորեն պետք է ունենար բարձրագույն իշխանություն՝ հսկելով արևելահայոց արքունիքին: Ատենախոսը, բացի նշված՝ զուտ տրամաբանական պնդումը, իր կարծիքի որևէ այլ հիմնավորում չի ներկայացնում:

3. Էջ 45-ում ատենախոսը, բխեցնելով Թովմա Արծրունու այն տեղեկությունից, թե Վարդան Մամիկոնյանը ամրացել է Մոկքի Ջերմաձոր գավառի Զողայլ (Զոայլ) ամրոցում, կարծիք է հայտնում, թե Ջերմաձոր գավառը պատկանում էր Մամիկոնյաններին: Եթե նույնիսկ գավառը պատկանել է Մամիկոնյաններին, Թովմա Արծրունու զրքից ատենախոսի կատարած մեջբերումը բավարար չէ ներկայացված կարծիքը հիմնավորելու համար, քանի որ այնտեղ միայն նշված է, որ Վարդան Մամիկոնյանը ժամանակավորապես է բնակվել Ջերմաձորում՝ խուսափելով վտանգից:
4. Ի տարբերություն առաջին գլխի առաջին ենթագլխի («Մեծ Հայքի արևելյան հատվածի վարչական կառուցվածքն ու իրավական կարգավիճակը»), որն աչքի է ընկնում մանրակրկիտ հեղինակային վերլուծությամբ, երկրորդ ենթագլուխը («Մեծ Հայքի արևմտյան հատվածի վարչական կառուցվածքն ու իրավական կարգավիճակը») ունի ավելի շատ նկարագրական-լուսաբանական բնույթ, թեև դրանով չի կորցնում իր արժեքը, քանի որ այնտեղ բարեխղճորեն և համադրաբար ներկայացված են Մեծ Հայքի արևմտյան մասի՝ խնդրո առարկա շրջանի վարչաքաղաքական կացության մասին աղբյուրների տեղեկությունները և հետազոտողների կարծիքները, վեր են հանված հստակեցման կարիք ունեցող մի շարք իրողություններ:
5. Ցանկալի կլիներ, որ երկրորդ գլխի երկրորդ ենթագլխի («Նախարարների հողատիրական իրավունքներն ու տիրույթները») նախարարությունների տիրույթներին նվիրված հատվածում ատենախոսը երբեմն հանդես գար ներկայացված տեսակետների հավելյալ հիմնավորումներով: Օրինակ՝ Բագրևանդ գավառի պարագայում: Ատենախոսը 106 էջում գրում է, որ գավառի մի մասը

նախապես եղել է կաթողիկոսական տիրույթ, իսկ Սահակ Պարթևի մահից հետո անցել է Մամիկոնյաններին: Այնուհետև հավելում է, թե «Դժվար չէ կռահել, որ Բագրևանդի մնացյալ արքունապատկան հատվածը ժամանակի ընթացքում ևս պետք է միացվեր Մամիկոնյանների տիրույթներին»: Եվ վերջ: Պարզ չէ, թե ինչու՞ դժվար չէ այդ կռահելը: Ցանկալի կլիներ, որ ատենախոսն ավելի մանրամասն վերլուծեր Բագրևանդ գավառի ամբողջական կամ մասնակի պատկանելիության հարցը:

6. Վերջում ներկայացնենք դիտողություններ ատենախոսության մեջ հանդիպող մի քանի մանր խնդիրների շուրջ: Մասնավորապես, Էջ 16-ում ատենախոսը հղել է «Հայաստանի ազգային ատլասի» Բ հատորը՝ առանց նշելու քարտեզի հեղինակին ու անվանումը (նույնը՝ էջ 19): Էջ 17-ում գրված է. «Մեծ Հայքի նկարագրության մեջ բղեշխություններից միայն Գուգարացն է...», բայց ճիշտ կլիներ՝ «Մեծ Հայքի նկարագրության մեջ բղեշխություններից միայն Գուգարքինն է...» ձևը, քանի որ «Գուգարաց»-ը պաշտոնական անվանում չէր և ըստ այդմ՝ անփոփոխելի չէ, այն սոսկ «Գուգարք»-ի սեռական հոլովն է: Մեկ այլ դեպքում (էջ 25) գրում է «Տաշիր», իսկ սեռական հոլովում՝ «Տաշրաց»: Մինչդեռ «Տաշրաց» ձևը բխում է հոգնակի «Տաշիրք» ձևից, իսկ «Տաշիրի» պարագայում սեռական հոլովը կլինի «Տաշրայ»: Էջ 19-ում ատենախոսը գրում է, թե «...Արևելահայկական թագավորությունը ... ընդգրկում էր... Աղձնիքի՝ Սանասունք գավառը, Բացառությամբ Երխեթք, Գզեղխ, Մալնո ձոր, Ազնվաց ձոր, Տատիկ և Կեթիկ գավառների ...»: Ակնհայտ է վիրպակը, քանի որ Երխեթք, Գզեղխ, Մալնո ձոր, Ազնվաց ձոր, Տատիկ և Կեթիկ գավառները Սանասունքից առանձին գավառներ էին, ինչը լավագույնս հայտնի է ատենախոսին: Էջ 52-ում ատենախոսը հղում է արաբ հեղինակ Բալագուրիի երկի՝ Բաքվի 1927 թ. հրատարակությանը, մինչդեռ առկա է արաբ հեղինակի աշխատության այդ հատվածի հայերեն թարգմանությունը (տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբ մատենագիրներ (Թ-Ժ դարեր), ներածությունը և բնագրից թարգմանությունը Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 2005, էջ 267), և ցանկալի կլիներ, որ հղումը կատարված լիներ հենց այդ թարգմանությանը:

Նշված դիտողությունները, սակայն, էականորեն չեն անդրադարձնում ատենախոսության արժանիքների վրա և ատենախոսին օգտակար կլինեն հետագայում:

2. Խաչատրյանը կատարել է կարևոր և ուշագրավ աշխատանք, որտեղ սկսառու են հեղինակային խոսքը և վերլուծական միտքը:

Ատենախոսությունը շարադրված է գրագետ հայերենով, հեղինակի հրատարակած գիտական հոդվածներն էլ արտացոլում են ատենախոսության հիմնական բովանդակությունը:

«Հայաստանի Հանրապետությունում գիտական աստիճանաշնորհման կանոնակարգի» 22-րդ կետի չորրորդ պարբերության համաձայն ուսումնասիրելով ատենախոսությունը և այդ թեմայով հեղինակի հրատարակված աշխատանքները՝ ներկայացնում եմ հետևյալը.

1. ատենախոսության թեման ունի կարևոր գիտական նշանակություն և արդիական է,
2. ատենախոսության մեջ առկա դրույթները և եզրահանգումները ճիշտ են և հիմնավորված, իսկ փոխառված մտքերն ու դիտարկումները՝ հղված,
3. ատենախոսության մեջ քննարկված թեմատիկան, ներկայացված դրույթներն ու հեղինակային եզրահանգումները նոր և հիմնավոր են,
4. ատենախոսությունը համապատասխանում է Կանոնակարգի 6-րդ և 7-րդ կետերին, այն է՝ հեղինակի գիտական հետազոտությունների հիման վրա կազմված աշխատություն է և գնահատելի է իբրև պատմագիտության բնագավառում կարևոր նշանակություն ունեցող խնդրի լուծում:

Այսպիսով՝ Հենրիկ Ալբերտի Խաչատրյանի «Հայաստանի վարչական կառուցվածքը, իրավական կարգավիճակն ու նախարարական համակարգը 387-630-ական թթ.» վերտառությամբ է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսությունը հաջողված գիտական հետազոտություն է և համապատասխանում է ներկայացվող պահանջներին:

